

Микола Рябчук

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ЧИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ? ЩО ПОКАЗАЛИ ПОЛІТИЧНІ ДИСКУСІЇ З ПРИВОДУ «ДЕКОМУНІЗАЦІЙНИХ» ЗАКОНІВ?

Чотири закони, що стосуються різних аспектів політики пам'яті в Україні, ухвалені у квітні 2015 року Верховною Радою, відразу ж викликали бурхливу реакцію як з боку фахівців, так і ширшої громадянської спільноти. Поряд із суто технічними зауваженнями стосовно суперечливості чи нечіткості окремих положень або їхньої реальної чи гаданої невідповідності нормам міжнародного права домінантною у дискусії виявилася принципова, суто ідеологічна за своїм характером незгода сторін щодо ставлення до комунізму і, відповідно, радянського «комуністичного» минулого, та щодо некритичного нібито ставлення до ОУН і УПА як «борців за українську незалежність». Саме ці два головні аспекти дискусії аналізуються в цій статті – на матеріалі як української, так і зарубіжної періодики.

Ключові слова: Україна, декомунізація, постколоніалізм, інтегральний націоналізм, політика пам'яті.

Mykola Riabchuk. Decommunization or Decolonization? What did the debate on the 'decommunization' laws revealed? In April 2015, the Ukrainian parliament passed a package of four laws that addressed various aspects of the national politics of memory. They evoked a heated public debate that involved both domestic and international experts. The discussants have pointed out at vagueness and inconsistencies of some clauses and their discordance with democratic norms, primarily those of freedom of opinion and speech. Yet, the main discord revolved around two crucial issues – the Soviet past and communist legacy, and recognition and alleged glorification of two nationalist organizations, OUN and UPA, as «fighters for the national independence». The arguments of both sides are critically examined in this article.

Key words: Ukraine, decommunization, postcolonialism, radical nationalism, politics of memory.

9 квітня 2016 року Верховна Рада України ухвалила одним пакетом відразу чотири закони, що отримали у повсякденному дискурсі умовну назву «декомунізаційних». Їхнім головним архітектором і промотором був Інститут національної пам'яті, створений 2005 року за підтримки Президента Віктора Ющенка, взявши за взірць, насамперед, польський аналог – щоправда, із незрівнянно скромнішими ресурсами та повноваженнями. За президентства Віктора Януковича інститут перебував у невизначеному, напівлетаргійному стані, проте після Революції Гідності він зазнав значних кадрових змін і помітно активізував свою діяльність.

Перший із чотирьох законів, підготовлених інститутом і ухвалених Верховною Радою, – «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (закон № 314-VIII) [1] – концептуально ґрунтується на уявленні про Україну як окуповану іншими державами, передусім Радянською Росією і, відповідно, трактує боротьбу проти цих держав як цілком справедливу і легітимну (що, однак, зовсім не означає, як стверджують критики, легітимізації воєнних злочинів чи брутальностей стосовно цивільного населення, вчинених тими чи тими конкретними індивідами та формаціями).

Другий закон – «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII) [2] – відмежовує українське відзначення трагічних подій Другої світової війни від советського (і неосоветського у сьгоднішній Росії) наративу «Великої Вітчизняної війни» та всіх відповідних міфів і пропагандистських кліше.

Третій закон – «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII) [3] – передбачає повне переведення у відкритий публічний доступ усіх документів з-перед 1991 року. Це рішення надзвичайно важливе не лише з практичного погляду (особливо в контексті дедалі жорсткішого цензурування архівів у Російській Федерації), а й із погляду символічного. Воно виразно сигналізує припізніле, але вкрай бажане інституційне відмежування українських спецслужб від советських.

Четвертий закон – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону

пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII) [4] – засуджує діяльність двох найкривавіших в українській історії політичних режимів, сталінського і гітлерівського, забороняє пропаганду їхніх символів та виправдання нацистських і більшовицьких злочинів і, найважливіше, закладає чіткі правові механізми для очищення українського символічного простору від комуністичної спадщини. Це стосується назв незліченної кількості вулиць і площ, підприємств і організацій, населених пунктів, а також пам'ятних знаків і монументів. На відміну від попередніх спроб «декомунізації», зроблених свого часу Леонідом Кравчуком (1992), Леонідом Кучмою (2001) та Віктором Ющенком (2007) у формі декретів, котрі вимагали усунення пам'яток тоталітаризму, а проте не передбачали жодних правових механізмів для свого втілення і в цьому сенсі залишалися всього лише прекраснодухими політичними деклараціями, новий закон покладає чітку відповідальність за його виконання на Кабінет Міністрів та місцеві органи влади і навіть окреслює порядок і терміни реалізації його положень.

Основні суперечки довкола законів розгорнулись у квітні–травні 2015 року, тобто у проміжку між ухваленням їх Верховною Радою та затвердженням Президентом України. Докладну, хоч і далеко не повну бібліографію цього обговорення можна знайти у статті Андреаса Умландта «Сильвестр Сталлоне як боксер» [5]. Серед пізніших публікацій заслуговує на увагу стаття Джоша Коена в американському двотижневику «Foreign Policy» [6] – вкрай тенденційна і поверхова, але санкціонована авторитетом впливового часопису та прихильною реакцією на неї в суспільних мережах з боку низки професійних істориків, що спеціалізуються на *country's racist and bloody history* («расистській і кривавій історії» України, у термінах згаданого Джоша Коена).

Усі аргументи критиків можна розділити умовно на п'ять груп, із яких перші дві ми свідомо залишимо за межами обговорення. Одна з них стосується різноманітних технічних вад, правових суперечностей та недоладностей у текстах законів. Тут ми можемо лиш погодитися з висновками фахівців [7–10] і пожалкувати, що законотворці не прислухалися до їхніх порад і не усунули недоліків, які, на жаль, компрометують загалом добру справу чи принаймні дають підстави недоброзичливцям для такої компрометації.

Аргументів другої групи ми не розглядатимемо з іншої, банальнішої причини: вони стосуються особистих, *ad personam*, нападок на директора Інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича як гаданого творця «декомунізаційних законів» і зводяться не просто до критики його поглядів на певні історичні події, а й до загальної дискредитації його як адміністратора державної інституції – хоча жодних посутніх претензій саме до його адміністративної діяльності чи то на теперішній, чи попередніх посадах критики не висловлюють. Це не заважає, проте, декому з них (як, наприклад, тому ж Коену) робити брудні припущення стосовно ймовірного знищення В'ятровичем необачно ввірених йому документів. Пасквільні назви деяких текстів – на зразок «Як новий український комісар з питань пам'яті контролює національне минуле» – промовляють самі за себе [11]. Як професійний історик, автор інсинуації, звісно ж, знає різницю між справжніми комісарами в тоталітарному ССРСР та чиновниками в демократичній чи принаймні достатньо плюралістичній Україні. А все ж сильнішим від здорового глузду та професійної етики виявляється авторове бажання принизити опонента, а разом і країну, котра назначає на державні посади не тих людей і здійснює не ту політику, що йому би хотілося.

Аргументи третьої групи зводяться до нехитрої загалом тези про несвоєчасність «декомунізаційних законів», здатних, мовляв, лише поглибити розкол в Україні й остаточно відвернути від Києва прорадянських жителів Південного Сходу [12; 13]. У відповідь на це Володимир В'ятрович заявив, що якраз навпаки – відсутність послідовної декомунізації в Україні після проголошення незалежності, власне, й стала однією з причин, що призвели до неорадянського реваншу режиму Януковича: «Неподолане тоталітарне минуле досі стоїть на заваді розвитку України як європейської демократичної держави, адже саме на острівці «радянськості», яких з огляду на історичні причини залишилося найбільше на Донбасі та в Криму, сперто Путінову агресію проти України. Носії радянських цінностей (а не росіяни чи російськомовні, як про це говорить російська пропаганда) нині є головним кадровим резервом терористичних загонів у так званих «ДНР» та «ЛНР». Тому питання декомунізації для України сьогодні стосується вже не лише гуманітарної політики, але й політики безпеки» [14].

Окрім загалом очевидних безпекових аргументів, дискусанти охоче вдавалися також до аргументів історичних, покликаючись чи то на досвід інших посткомуністичних країн, чи то на досвід повоєнної Німеччини, де прощання з тоталітарним минулим теж не було легким: «Засудження комунізму не більш роз'єднавче, ніж засудження нацизму, до якого влада Німеччини спершу вдалася лише під тиском окупантів і в тому обсязі, якого вони вимагали, а повнішу та рішучішу денацифікацію почала здійснювати щойно за два десятиліття, коли виросло нове покоління, яке не мало особистих спогадів про, так би мовити, добробут і могутність часів великого Гітлера. Українці чекали не менше, а нині роблять лише ті кроки, які в інших (менш роз'єднаних або більш залежних від зовнішніх чинників) країнах зроблено відразу після падіння тоталітарних режимів» [15].

До цих аргументів можна б додати і згадку про скасування рабства у Сполучених Штатах, яке, власне, й спричинило громадянську війну (1861–1865), найспустошливішу з усіх воєн в історії цієї країни. Та чи означає це, що задля миру і єдності рабство у США мусило існувати вічно?

Найсерйознішими, однак, видаються аргументи з останніх двох груп, що стосуються головним чином першого та четвертого з «декомунізаційних» законів. В одному випадку, застереження критиків викликала автоматична, на їхню думку, легітимізація всіх без винятку «борців за незалежність України», в тому числі й членів ОУН та УПА, та нібито заборона на безстороннє, переважно критичне оцінювання діяльності цих організацій. У другому випадку, принципову незгоду спричинило «засудження усього советського періоду як окупації», котре буцімто теж унеможливило неупереджене вивчення й об'єктивне, зокрема позитивне, оцінювання певних подій і постатей тієї доби [13].

Автори й оборонці «декомунізаційних» законів заявили тим часом, що ухвалені документи насправді нічого не криміналізують і, тим більш, не заторкують сфери наукових досліджень чи культурної спадщини. Офіційне визнання певних осіб чи організацій «борцями за незалежність України», пояснювали вони, є лише констатацією історичного факту, яка нікого не звільняє автоматично від відповідальності за ті чи ті негативні вчинки або й злочини.

І, звичайно ж, не забороняє ті вчинки об'єктивно вивчати і належно оцінювати. Володимир В'ятрович послався у цьому зв'язку на досвід інших посткомуністичних країн, зокрема Польщі, де офіційне визнання й пошанування антикомуністичної АК (Armia Krajowa) аж ніяк не звільняє окремі її загони та конкретних бійців від відповідальності за скоєні злочини, зокрема, проти цивільного українського населення [16].

В іншому випадку, коли йдеться про засудження тоталітарних режимів, автори й оборонці законів підкреслювали, що зовсім не прагнуть «проскрибувати» той чи той період історії. Об'єкт їхнього осуду – цілком конкретні політичні структури, що панували в Україні від 1917 по 1991 рік. Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» всього лиш встановив нові політичні обмеження для погляду на недавні історичні події й кинув виклик старим советським стереотипам (усе ще панівним у Росії, а почасти й в Україні), проте не накинув жодних заборон на вивчення різноманітних аспектів того періоду чи, тим більше, на безстороннє дослідження тогочасної культурної спадщини [17].

Дуже чітко і зважено оцінив плюси й мінуси декомунізаційних законів Володимир Кулик. З одного боку, він відзначив розмитість термінології, яка залишає можливість свавільних і суб'єктивних інтерпретацій, потенційно загрозливих для свободи думки і вислову. Він вказав також на сутнісну хибу усіх чотирьох законів – покладене в їхню основу уявлення про можливість і бажаність «єдино правильного погляду на минуле, що його держава може й має прищепити зіпсутим советською пропагандою громадянам» [15]. А з іншого боку, він відзначив і те головне, що є у законах і чого впритул не бажать побачити опоненти – намагання України відмежуватися від ідеології та практики тоталітарного режиму, актуалізоване, зокрема, політичними подіями останніх двох літ: «Потреба такого відмежування стала особливо нагальною тепер, коли російська влада, відроджуючи його, зазіхає на саме існування України як незалежної демократичної держави». Саме тому декомунізаційні закони, стверджує Володимир Кулик, «потрібні як символічні маркери державної політики та домовки для подальшого розвитку суспільства» [15].

Суть незгоди довкола «декомунізаційних» законів, за влучним спостереженням українського вченого, стосується не їхніх окремих формальних недоліків, які справді можуть (залежно від інтерпретації) створити певну загрозу свободі думки та вислову. Тут якраз особливих розбіжностей між більшістю дискутантів немає: закони справді потребують істотного вдосконалення – усунення суперечностей і двозначностей та узгодження всіх положень із нормами міжнародного права, що їх Україна як член Ради Європи зобов'язана дотримуватися. Принципова ж незгода має суто ідеологічний характер і стосується двох взаємопов'язаних проблем: «державного визнання УПА й ОУН серед борців за незалежність» та «однозначного засудження совєтського режиму» [15].

Перша проблема відбиває давню й багату ще з совєтських часів традицію подавати «всю історію українського націоналістичного руху як історію антисемітизму, етнічних чисток і співпраці з нацистами» [15]. Олександр Мотиль, американський політолог, який теж узяв участь у дискусії, окреслив ту традицію як «колоніальну» та «орієнтальну». На Заході вона й досі є елементом «гегемоністського погляду», який «зводить українську історію до дрібного другорядного сюжету більших історичних наративів, позбавляє українців власного голосу і змальовує їх як сутнісно й засадничо ««інших» – диких, бездумних, насильницьких і деструктивних» [18, с. 61].

Ані Олександр Мотиль, ані Володимир Кулик не заперечують негативних, гідних беззастережного осуду аспектів діяльності ОУН та УПА. А проте вони рішуче не погоджуються з опонентами у двох принципових питаннях. По-перше, вони вважають, що весь український національно-визвольний рух, включно з найрадикальнішими його формами, повинен оцінюватися історично, у відповідному контексті, а не лише за сьгоднішніми, безмірно далекими від тих часів та обставин ліберально-демократичними нормами. Такий погляд дасть змогу побачити ОУН і УПА в одному ряду з безліччю подібних і загалом шанованих у себе на батьківщині організацій – від Іргуну й В'єтконгу до Ірландської республіканської армії, Фронту визволення Палестини чи Африканського національного конгресу. Усі ці організації діяли у підпіллі, всі були неминуче авторитарними і вождівськими, націоналістичними в ідеології і насильницькими в діяльності [8, с. 64].

Друга принципова незгода стосується балансу доброго і лихого на рахунку всіх цих організацій, тобто фактично до відповіді на просте запитання: чи вони справді мали якусь високу, шляхетну мету, а чи були всього лише уособленням людської дегенерації та примордіального й абсолютного націоналістичного зла? Чи повинні, як написав Володимир Кулик, «ганебні, хоча й типові для військових формувань аспекти їхньої діяльності заступити позитивний образ повстанської армії як вияв боротьби бездержавного народу проти незрівнянно сильніших потуг»? [15].

«Принаймні у випадку УПА, – відповів він на власне запитання, – вдумливі історики мали би зауважити не тільки вбивство поляків, але й спротив нацистським і совєтським окупантам, а дослідники політики пам'яті – усвідомити, що саме цей на диво масовий, тривалий та успішний спротив і робить вояків УПА героями для дедалі більшої кількості сучасних українців, зокрема й тих, що не поділяють засад інтегрального націоналізму та щиро засуджують практику етнічних чисток. Ба більше, нова російська окупація актуалізувала потребу збройного спротиву, а отже, привернула більшу увагу до її найвідомішого в українській історії прикладу, тому за минулий рік ставлення до УПА суттєво поліпшилося в усіх регіонах, окрім Донбасу» [15].

Російська агресія актуалізувала саме ті аспекти української колективної пам'яті, що пов'язані з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникові. В цьому контексті не лише «західноукраїнська» пам'ять про боротьбу УПА зазнала належної ревіталізації, а й «східноукраїнська» пам'ять про боротьбу з нацистами в лавах Червоної армії була відповідно переосмислена й асимільована в загальноукраїнський наратив спільного спротиву чужоземному окупантові. Росіяни в цьому наративі перестали бути «братами» чи навіть «союзниками», а перетворилися на «російсько-терористичні війська» чи «російсько-фашистські банди» на чолі з вождем «Путлером» як своєрідним схрещенням двох одіозних історичних персонажів та відповідних політико-ідеологічних традицій.

Панівний наратив «Великої Вітчизняної війни», який фактично розколював українців, ставлячи їх по різні боки історичної барикади, був нарешті замінений спільним для всіх наративом Другої світо-

вої війни, що включає і радянських, і антирадянських українців до широкої антинацистської коаліції в ролі, насамперед, патріотів і захисників України. В цьому сенсі творці «декомунізаційних» законів вчинили мудро, інкорпорувавши частину символів і наративів «Великої Вітчизняної війни» у гранд-наратив Другої світової – як цілком легітимну частину національної історії, виведену таким чином за межі декомунізаційних заходів.

Рік, що минув від часу ухвалення «декомунізаційних» законів, не підтвердив жодного із панічних побоювань стосовно можливого зловживання тими законами для утисків свободи слова та переслідування інакодумців [19]. Ніхто в Україні поки що не сів до в'язниці, ані навіть не заплатив штрафу за паплюження «світлої пам'яті» Степана Бандери чи прославляння не менш «світлої пам'яті» Володимира Леніна (що, звісно, зовсім не означає, що закони не потребують виправлень і вдосконалень). Їхня головна мета, однак, зовсім не репресивна, як це може видатися з нервової реакції деяких критиків, а насамперед символічна: відмежувати Україну від панівного російсько-імперського наративу «спільної» історії і вписати її у ширший контекст світових подій, пам'ятей та інтерпретацій як цілком окремого й суверенного історичного суб'єкта. Одним із наслідків і водночас засобів такої реконтекстуалізації має стати очищення українського публічного простору від советсько-комуністичного, а фактично – колоніального, символізму.

Саме про деколонізацію мала б іти насамперед мова у так званих «декомунізаційних законах» – як з огляду на загальний характер советизації в Україні, так і на специфіку сьогоднішньої неоголошеної війни з колишньою метрополією. Комунізм як певна, сутнісно тоталітарна політична практика, безумовно, заслуговує осуду. Але як політична ідеологія він давно вже не є для сучасних людей, зокрема й українців, ані загрозою, ані спокусою. В Україні він завжди був – і лишається досі – лише прикриттям російської імперської гегемонії, достоту як споріднені з ним симулякри «русского мира», «слов'янської єдності», «православного братства» чи «євразійської інтеграції» [20]. Саме тому, що в Радянській Україні практично неможливо було відділити комунізацію від русифікації, а російське сприймалось як синонім радянського, у сьогоднішній Україні було б украй шкідливо і небезпечно відділяти декомунізацію

від дерусифікації. «Адже це єдиний і неподільний комплекс, – стверджує Ігор Лосєв. – Якщо нині обмежитися тільки першим, декомунізацією, то можна лише очистити російсько-імперське ядро від комуно-радянських нашарувань, що прихильників «руського мира» цілком влаштує. Так кілька років тому сталося в Одесі, коли посунули пам'ятник матросам, учасникам повстання на панцернику «Потьомкін», щоб звільнити місце для пам'ятника російській імператриці... Чи варто проводити декомунізацію в інтересах збереження та посилення русифікації?... Якщо Кіровоград поміняти на Єлисаветград, то засмутяться комуністи й зрадіють імперські шовіністи, а виграє «русский мир»...» [21].

З формального погляду, вся досоветська російсько-імперська спадщина в Україні – від Суворова і Кутузова до Столипіна і Денікіна – залишається поза юрисдикцією «декомунізаційних» законів. А тим часом саме ця спадщина є проблемою для України, і саме її частиною є комуністичні меморабілії – як символи російсько-імперського домінування, а не боротьби пролетаріату чи світлого комуністичного майбуття. І російські політики, які протестують проти декомунізації в Україні, і їхні українські союзники, які цю декомунізацію в багатьох містах саботують, роблять це аж ніяк не з любові до комунізму, до Леніна або Кірова, а радше з нелюбові до українського національного визволення й остаточної сепарації від «руського мира»

Советське минуле було лиш продовженням російсько-імперського, советська спадщина згубна для України не тим, що вона комуністична (сьогодні це вже мало кого хвилює), а тим, що імперська і сутнісно антиукраїнська, зорієнтована на символічне пригноблення й психологічне поневолення. Визнавши це, пише Ольга Ковалевська, «ми зрозуміємо, що встановлення пам'ятників царям-імператорам, музеєфікування полів битв, де ті царі здобували перемоги, найменування вулиць і площ назвами, які нагадували про провінційність території порівняно з імперським центром, були для колонізатора звичайним явищем та необхідним дійством. Те саме відбувалося й за часів перебування України у складі СРСР. Через пам'ятники «вождям світового пролетаріату» та «міжнародного революційного руху», через створення нового типу «революційного музею» та розробку методики побудови експо-

зиції й екскурсії не на артефактах, а на їх ідеологічній інтерпретації, через численні вуличні таблички з іменами сумнівних героїв... влада нав'язувала суспільству своє бачення історії, сучасного та майбутнього тієї спільноти, яка опинилася під її керівництвом. У такий спосіб вона намагалася візуалізувати, закарбувати в голові кожного мешканця те, яким він мав уявляти свою минувшину та будучність» [22].

Цікаво, що й творці «декомунізаційних» законів – принаймні в особі директора Інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича – усвідомлюють справжню суть декомунізаційних процесів в Україні як фактично деколонізаційних: «Наша країна є постколоніальною, постгеноцидною, посттоталітарною, – заявив історик в одному з інтерв'ю. – Зараз відбувається розривання імперської пуповини, українці утверджуються як незалежна нація... Деколонізація України – незворотна» [23]. Цю тезу непрямим чином підтвердив і Президент Петро Порошенко, відповідаючи на запитання журналістів стосовно «декомунізаційних» перейменувань населених пунктів. «Територіальна громада сама має цю справу вирішувати, – сказав він. – У мене лише прохання, щоб нова назва не була пов'язана з агресором і з комунізмом» [24]. В іншому інтерв'ю він так само істотно розширив мандат «декомунізаційних» законів: «Своїє черги чекають ще 11 районів та майже 300 населених пунктів, із них два – обласні центри.... Імена катів з карти України – геть, це не обговорюється. Яку назву обрати – громада має вирішити сама, єдине застереження – не повертатися до імперських найменувань. Я не дозволю, щоби карту України знову заплямували новоросійськими топонімами» [25].

Президентові побажання – і з політичного, і з морального погляду – цілком слушні. А проте з формально-правового погляду неважко помітити, що «декомунізаційні» закони не мають насправді стосунку ані до «агресора», ані до «імперських найменувань», тож цією законодавчою неадаптивністю, безумовно, ще не раз скористаються проросійські політики Південного Сходу. Щоб юрисдикція «декомунізаційних» законів легітимно поширилася і на Суворова з Кутузовим, і на Катерину Другу та графа Вітте, і на Денікіна, а разом і на Путіна, ті закони належало б прописати чіткіше і послідовніше – саме як закони деколонізаційні.

Підсумовуючи, можемо сказати, що дискусія довкола «декомунізаційних» законів оприявнила досить широкий спектр думок, серед яких заслуговує на увагу фахова критика наявних недоліків та загалом позитивна оцінка закладеного в законах трансформаційного потенціалу. Водночас усе ще помітною є схильність багатьох фахівців, особливо західних, упереджено трактувати складні явища і процеси на цивілізаційній «периферії», редукуючи все до звичних метрополітальних схем і виявляючи традиційну колоніальну зверхність до патронізованого ними «орієнту». Для адекватної відповіді з українського боку потрібні не лише якісні контраргументи, а й якісніші закони та їхня чіткіша і послідовніша імплементація.

1. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті (закон № 314-19) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

2. Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 (закон № 315-VIII) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-viii>

3. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років (закон № 316-VIII) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки (закон № 317-VIII) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

5. Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер: по поводу законов о декоммунизации и (псевдо-)экспертной среде в постсоветской Украине [Електронний ресурс] / А. Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2015. – №1. – Режим доступу: <http://www1.ku-eich.staett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss23.html>

6. Cohen J. The Historian Whitewashing Ukraine's Past [Електронний ресурс] / J. Cohen // Foreign Policy. – 2016. – May 2. – Режим доступу: <https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-past-volodymyr-viatrovych/>

7. Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів [Електронний ресурс] / В. Яворський // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2015. – 1 травня. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1430493970>

8. Лунін С. «Антикомуністичні» закони 9 квітня: що варто було би переробити [Електронний ресурс] / С. Лунін // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/zakony-9-kvitnya-shcho-var-to-bulo-pererobyty>

9. Хилюк С. Оцінювати та/або карати: юридичний коментар до «антикомуністичного» законопроекту [Електронний ресурс] / С. Хилюк // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/otsinyuvaty-taabo-karaty-yurydychnyy-komentar-do-antykomunistychnoho-zakonoproiektu>

10. Дронова К. Декомунізаційні закони: пропозиція правок [Електронний ресурс] / К. Дронова, Є. Стадний // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiyni-zakony-propozytsiya-pravok>

11. McBride J. How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past [Електронний ресурс] / J. McBride // Nation. – 2015. – August 13. – Режим доступу: <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>

12. Marples D. Ukraine Parliament Legalizes «Fighters for Ukrainian Independence in the 20th Century» [Електронний ресурс] / D. Marples // Current Politics in Ukraine. – 2015. – 9 April. – Режим доступу: <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2015/04/09/ukraine-parliament-legalizes-fighters-for-ukrainian-independence-in-the-20th-century/>

13. Відкритий лист науковців та експертів з України стосовно так званого «Антикомуністичного закону» [Електронний ресурс] // Критика. – 2015. – Квітень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>

14. В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/en/solutions/opinions/decommunization-and-academic-discussion>

15. Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків [Електронний ресурс] / В. Кулик // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>

16. В'ятрович В. Lost in translation, або Про декомунізацію і академічну дискусію [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Українська правда. – 2015. – 25 квітня. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/viatrovych/553ba3202e693/>

17. Riabenko S. Ten myths about decommunization in Ukraine [Електронний ресурс] / S. Riabenko // Euromaidan Press. – 2015. – June 18. – Режим доступу: <http://euromaidanpress.com/2015/06/18/ten-myths-about-decommunization-in-ukraine/>

18. Motyl A. Facing the Past. In Defence of Ukraine's New Laws / A. Motyl // Foreign Affairs. – 2015. – Vol. 94. – No. 5.

19. Motyl A. De-Communization, Hannah Arendt, and Ukrainian Nationalism [Електронний ресурс] / A. Motyl // World Affairs. – 2015. – July 28. –

Режим доступу: <http://worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-moty/de-communization-hannah-arendt-and-ukrainian-nationalism>

20. Лемко І. Декомунізація = дерусифікація [Електронний ресурс] / І. Лемко // Збруч. – 2015. – 4 травня. – Режим доступу: <http://zbruc.news/node/35671>

21. Лосєв І. Декомунізація = дерусифікація України [Електронний ресурс] / І. Лосєв // Український тиждень. – 2015. – 28 листопада. – Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/Society/152416>

22. Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст [Електронний ресурс] / О. Ковалевська // Український тиждень. – 2015. – 26 листопада. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/152408>

23. В'ятрович В. Деколонізація України – незворотна [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Український тиждень. – 2015. – 21 травня. – Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/publication/136888>

24. Порошенко дав прес-конференцію: найцікавіші відповіді президента [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 3 червня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/3/7110715/>

25. Порошенко: «Імена катів – геть з карти України, маємо завершити декомунізацію» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 15 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/05/15/7108483/>